چەمکی ژینگە لە سۆسیۆلۆژیادا

د. کامل جاسم المراياتي
و/ ستار باقی کەریم

ئەگەرچی کارل مارکس سروشتێکی جیاوازی بەخشییە هزری کۆمەڵایەتی و لە قۆناغی بیرکردنەوەی فەلسەفییەوە گواستییەوە بۆ چوارچێوەی تیۆریزەکردنی سۆسیۆلۆژی کاتێ بەرەو ئەوە چوو کە ئەوە شێوازی بەرهەمهێنانە دەستنیشانی ڕێچکەی گشتی پرۆسە کۆمەڵایەتییەکان دەکات، بەمەش بوونی کۆمەڵایەتی جیاکردەوە لە هوشیاری کۆمەڵایەتی و ئاماژەی دا بۆ پێشینەیی بوونی ماتریالی و کۆمەڵایەتی لەسەر بوونی هزری، ئەوا وەکو من دەیبینم جگە لە نیشاندانی پێوەندی مرۆڤی یەکەم بە ژینگەی سروشتی و ڕوونکردنەوەی هەڵوێستی مرۆڤی خۆبەدەستەوەدەر بۆ سروشت و کاریگەریەتی ئەم خۆ بەدەستەوەدانە لە گەشەسەندنی بەهاو ئەخلاق و دەرکەوتنی ئایین هیچ مەبەستێکی تری نەبووە. کاتێ ئەمیل دورکهایم هەوڵی دا دژایەتی بۆچوونەکانی مارکس بکات بە پشت بەستن بەوەی خواوەند تەنیا دەربڕینێکی سیمبۆلییە لە کۆمەڵگا و دەزگاکانیش نە زیاتر نە کەمترن لە کۆمەڵگە لە فۆرمێکی گۆڕاودا، بەو مانایەش ژینگە لێپرسراوە لەبەرهەمهێنانی ئەو میراتە شارستانییە، لێپرسراویشە لە فۆرمەلەکردنی هەموو بونیادە کۆمەڵایەتییەکان. لەبەرئەوە لە گۆشەنیگاوە نەبێ جیاوازی لەگەڵ مارکسدا نەبووە. نازانین تا چەند ئەم دوو پیاوە لە بۆچوونەکانیان ڕاست بوونە؟ تا چەند لەگەڵ بۆچوونەکانی (فرۆید) و گرێ ئۆدیبییەکەی تەبابوونە یان لەگەڵ بۆچوونەکانی (ماکدوگل) جیاوازبوونە یا لەگەڵ هزرەکانی (مالینۆوفسکی) کە بەلایەوە ئایین جگە لە دەربڕینێکی دەروونی بەشێوازێکی کولتووری لەسەر ئەو کێشانەی ژینگەی مرۆڤی پێ پڕدەکاتەوە چی تر نەبووە. ئایا ئەبێ تا ئەم ئاستە ژینگە کاریگەری بەسەر ڕەفتاری مرۆڤەوە هەبێت؟ ڕەنگە نەتوانین بڕیاری ئەوە بدەین کە بارودۆخی ژینگە تا چ مەودایەک دەتوانێ شێوازێکی دیاریکراو لە ڕەفتار بسەپێنێتە سەر خەڵک یا سیستمێکی ئاڵۆز لە نێوانیاندا بچێنێت یان دەستنیشانی چەشنگەلێکی گۆڕاو لە کەسایەتییەکانیان بۆ بکات، لێرەدا لەوە دڵنیاین خەڵک بە گوێرەی جیاوازی هاونیشتیمانی و ژینگەکان لە یەکتری جیاوازن.

هەر لە سەردەمە کۆنەکانەوە هزرمەندان و زانایانی عەرەب و موسڵمان ڕۆڵێکی بەرچاویان لەتوێژینەوەی دیاردە ژینگەییەکاندا هەبووە، تێبینی ئەوەیان کردووە کە ژینگە بە تایبەتی سروشتییەکەیان کە بینراوێکی دیارە، شایانی تێبینی کردنە، ئەوا بە حوکمی تەقەنیاتە سادەکانی لە مامەڵەکردن لەگەڵیدا تووشی ئاستەنگ هاتبوون، ڕزگاربوون لە چاوگەکانی مەترسی و ترس لێی، لە بەرامبەر ناوەکیەتی نەبینراو کە کۆمەڵگاو مرۆڤ نوێنەرایەتی دەکات، ئەمەش تەفسیری پێشنەیی دەرکەوتنی زانستە سروشتییەکان لە بەرامبەر زانستە ڕەفتارگەراکان دەگەیەنێ. هزری ئایینی لە عیراقی کۆن بە ئامادەگی بەهێزی سیمبولی سروشتی جیادەکرێتەوە، وەکو خۆر بە سیفەتی ئەوەی هەسارەی ڕۆژە، حەموڕابی

مارکس

لە بەڵگەنامەکانی خۆیدا خۆی بە پارێزەری زەوی دادەنێ، دوای سەرهەڵدانی ئیسلام و تێکەڵابوونی عەرەب بە گەلانی تری زەوی ئەوا ئاماژەگەلێکی ژینگەی کۆمەڵایەتی جیاواز هاتە ئاراوە، بەڵکو زۆر لە ئایەتەکانی قورئان ئاماژەی بە ڕاستییەک کردووە کە زەوی و پێکهاتەکانی بۆ مرۆڤ تەرخان کراون، بەڵام گەندەڵی لە وشکانی و دەریا بەهۆی خراپەکاری مرۆڤەکان دەرکەوتن، لەو کاتەی «فارابی» بایەخداربوو بەم مەسەلەیە، ئەوا دەستنیشانی سیما و تایبەتمەندییەکانی شارە شکۆمەندەکەی کرد، بەهۆی کاریگەری ئەو ژینگەیەی کە دەوری داوە لە ڕووی دابینکردنی سەرچاوەکانی ژیان.

دەشێ چاکترین نموونەی کۆمەڵایەتی ژینگەیی پێشەکییەکەی ئیبن خەلدوون بێت، ئەمیش بەر (لە مونتسکیۆ) و کەسانی تر جەختی کردە سەر بایەخداری فاکتەری جوگرافی و کاریگەری بەسەر بونیادی ئاوەدانی کۆمەڵایەتی و لەسەر ڕەنگی مرۆڤ و ئەخلاقیدا. دوالیزمی ڕەوەندی و شارستانی یا ڕەوەندی و ئاوەدانی گرنگی ئیبن خەلدوون بە ڕەگەزی ژینگەیی بە ڕوونی دەردەخا، بەوەی زۆری ئاوەدانی و زیادبوونی دانیشتوان پەیوەست دەبن بە بارودۆخی کەش و هەوا، هەروەکو دەرچوون لە سادەیی ڕەوەند و هەژارییەکەی بۆ ئاڵۆزیی ئاوەدانی و دەوڵەمەندبوونی لەلای خۆیەوە پەیوەندیدار دەبێ بە کارتێکردنێکی دیار کە مرۆڤ لەسەر ژینگە پیادەی دەکات لە سایەی دامەزراندنی شار و هێنانەکایەوەی جۆرەها خزمەتگوزاری تیایدا.

کاریگەری ژینگە بەسەر ڕەفتار تا ماوەیەکی درێژ بە پەنهانی مابووەوە تا ئەوکاتەی دیکارت گریمانەی ئەوەی کرد ژینگە ڕۆڵێکی ئەکتیڤ لە دەستنیشانکردنی ڕەفتاردا دەبینێت، (روبرت ئۆین) یەکەم کەس بوو بە ڕوونی درکی بەوەکرد ژینگە کەسایەتی دروست دەکات. لە ڕاستیدا میزاجی کەسیی مرۆڤ پەیوەستە بە ژینگە، تەنانەت هەستەوەرەکانی جوانی و ناشرینیش بە سیفەتی ئەوەی لە هەستەوەرە خودییەکانن، ئەوا مرۆڤ لە ژینگەی دەوروبەری و سەرنجە کەسییەکانی لە بارەی ژینگە و سروشتییەکەی و مەودای درککردنی بە هارمۆنییەت و هاوگونجانی ڕەگەزەکانی وەردەگرێ. بێگومان پێداویستی مرۆڤ بۆ هەستکردن بە بەهای جوانی یەکێک لە پاڵنەرە سەرەکییەکانی مرۆڤ پێک دێنێ کەوا (ماسلۆ) لە هەرەمەکەی دەری بڕیوە.

چۆن دەکرێ لە چەمکی ژینگە تێ بگەین لەگەڵ هەموو میراتە فیکرییە سۆسیۆلۆژیەی کە لە خەیاڵماندا ئاپۆرەیان کردووە؟ لە کوێوە دەست پێ بکەین؟ لە کام گۆشەوە باسی بابەتەکە بکەین؟ کێشەی ژینگە هەر لەکاتی کۆنگرەی ژینگەی مرۆیی کە لە (١٩٧٢) لە ستۆکهۆلم بەسترا، بەڵکو بەر لە هاوارەکانی ڕۆژی زەوی بە چەند ساڵێکی درێژ بوو بەجێی کاری زۆر لە نووسەران و بیریاران لە زۆر پسپۆریەتی زانستی و مرۆیی جیا لە یەک دوای ئەوەی لەژێر دەستی کۆنگرەکاران و هۆڵەکانیان کەمێک نەبێ دوورنەکەوتەوە. لەوەوە دەست پێ بکەین کە ژینگە لە پێگەی یەکەمیدا بە چەمکێکی (فیزیکی) ماددی دادەنێین، بایەخ و ڕەهەندە فیزیایی و کیمیایی و بایۆلۆژییەکان تەوەری کێشەی ژینگەیین لەجیهانی ئەمڕۆ، پێویستە هەوڵ و کۆششەکانیش بەم ئاراستەیە دەربڕدرێن، چونکە ژینگە تاپلەیەک یا ئاستێک بەشێوەی بنەچە و سیستمێکی یا نەسەقێکی قفڵدراو نامێنێتەوە، ڕەگەزە سەرەکییەکانیشی لە حاڵەتی کارلێککردنی وەزیفی هاوتا و تەواو نامێنێتەوە ئەگەر خۆتێهەڵقورتاندنی مرۆڤ تێکدانی سیستم و ڕێکخستنی بونیاتە فیزیکییەکان نەبێ. لەگەڵ ئەوەی دەزانین سەرجەم کێشە ژینگەییەکانمان لە بنەچەدا لە ڕەفتاری مرۆڤەوە دەست پێ دەکەن، ئەمەش ناتوانرێ تەنیا بە پشت بەستن بە شێوازەکانی تەکنەلۆژی و ڕێ و شوێنە تاقیگەییەکان چارەسەربکرێت.

چونکە پێوەندی مرۆڤ بە ژینگەی سروشتی هەردەم کۆمەڵێک لە ئامانج و بەهای ڕۆشنبیری و نەسەقی تەواو لە بونیادنانی مەعریفی کولتووری هزری بۆ ماوە ناوەندێتییان دەکات. یان گرنگیدانمان ئاراستەی ئەو خۆتێهەڵقورتێنەرە بکەین تا ئەوە ببینین کە مانەوەی بەردەوامی جۆرەکەی لە هەڕەشەدایە، چونکە زێدەڕۆیی کرد لە هەڵقۆزتنەوە و بەم خۆهەڵقورتاندنەیشی قەیرانی

زۆری ژینگەیی نایەوە، هەندێکییان خۆیان لە کێشەکانی ناهاوسەنگی نێوان بەرهەمهێنانی خۆراکی و تێکڕای گەشەی دانیشتوان دەبینییەوە و هەندێکی تریشیان خۆیان کێشەکانی تەندروستی و گۆڕانی کەش و پیسبوونی ئاووهەواو دابەزینی ئاستی بەرهەمهێنانی زەوییە کشتوکاڵییەکان دەبینییەوە، هەروەها لە زۆر تێکچوون و شڵەژانی تر، ئەمەش بەهۆی چالاکییە شارستانییەکان و خراپی لە بەڕێوەبردن و پلاندانان بەبێ کەمترین ئاستی هەستکردن بە لێپرسراویەتییە مێژووییەکەی لە بەرامبەر نەوەکانی داهاتووی. دەکرێ بەدوای ئەم بیرۆکەیەدا بچین کە وای دەبینێ بەرزبوونەوەی ئاستەکانی ژیان لە ڕووی ئابوورییەوە بە زەرووڕەتەوە پەیوەست دەبێت بە خراپبوونی بارودۆخی ژینگە، ئەمەش بەرزبوونەوەی گەشەی دانیشتوان و ئاپۆرەبوونیان لە شوێنەکانی لێ دەکەوێتەوە، هەروەها پیسبوونی پیشەسازی و تێکچوونی ژینگە و ئەوەی لەم دیاردانەش دەکەوێتەوە وەکو هاوار و ژاوەژاو و خراپی بەکارهێنان. لەگەڵ باوەڕی تەواومان بەوەی کە شێوەی بەرهەمهێنان بە زەرووڕەتەوە هەڤبەند دەبێ بە بارودۆخی بەرهەمهێنان، هەرچی بەرهەمهێنانی ماددی و عەقڵی مرۆڤە جگە لە فۆرمێک لە فۆرمەکانی دەربڕینی ژیانی مرۆڤایەتی ئەگینا هیچی تر نییە، لەبەر ئەوە پێوەندی نێوان مرۆڤ و ژینگە پێویستە بەردەوام بە ئاراستەیەکی هاوسەنگی پێوەندی نێوان مرۆڤ و دەرئەنجامی کارەکەی ببردرێ.

ئایا ئێمە ڕاست دەڵێین گەر داوای هەڵهێنجانی مەرجی پەروەردەی نوێی ژینگەییمان کرد کە خاوەندارێتی و جۆرەکانی ڕەفتار و بەهاو زانیاری و تواناکان گەشەپێبدات، لەم کارەشیدا گونجانێکی چاکتر بۆ مرۆڤ لە ژینگەکەی دابین دەکات، هەوڵ و کۆششمان لە گەڕان بە دوای فۆرمێکی نوێی بونیادی کۆمەڵایەتی کە زۆر پێگەیشتوو و عەقڵانی بێت کە پێوەندییە کۆمەڵایەتییەکان بخاتەگەڕ بەشێوەیەک تیایا زۆرترین هوشیاری و تێگەیشتن بۆ ڕێساکانی گەردوون و چالاکییە «سروشتییەکان لەخۆ بگرێت؟ پاساومان بۆ ئەمەش ئەوەیە کە یاساکانی سروشت لە بنەچەدا بۆ هاوسەنگکردن و ئاسانکردنی شێوازەکانی ژیانی هاوچەرخ و دینامیکییەتی بزاوتەکانیەتی هەروەها نە هۆکارەکانی بەرهەمهێنانی پیشەسازی و نە مۆتیڤەکانی ئاکاری ئابووری یا ئاکارییەکانی مرۆڤ بەشێوەیەکی گشتی لەجیهانی ئەمڕۆ نەبووە. لەوەدا نازانین تا چەند ئێمە نزیکین لە تێزەکانی فرۆید و قوتابخانە ڕەفتارگەرییەکانی و شرۆڤەکانی بۆ ڕەفتاری مرۆڤ بەوەی کە لەلایەن هەردوو غەریزەی سێکس و شەڕانگێزییەوە پاڵی پێوە دەنرێت کە لەناخی مرۆڤدا و لە نائاگاییدانە ئەوانەی کە هەناسەیەکی بە فەڕ بۆ تێربوونیان نادۆزنەوە جگە لە گۆڕەپانەکانی ژینگە و سروشت نەبێت ئەمەش وەکو لەم گوتە زایە شیعرییەی کە دەڵێت: (زوڵم یەکێکە لە غەریزەکانی دەروونی مرۆڤ، گەرکەسێکمان بینی زوڵم ناکا ئەوا لەبەر هۆیەکە).

پاشان ئایا ئەم کۆششە واتای ئەوە نادات ئەوەی ئەمڕۆ دەیبینین لە دیاردەکانی فەوتاندنی ژینگە ناتوانرێ بەشێوەی ڕەفتارگەری شرۆڤە بکرێ، تەنیا بەگەڕانەوە نەبێت بۆ ئەو ئاڵۆزییە لە سیستمی سیمبۆلی کە مرۆڤ دایهێناوە و لە سایەیەوە خەڵکی لە کۆمەڵگە لەگەڵ ژینگەکانیدا دەگونجێن، لە سایەی ئەمەوەش دەستنیشانی پێوەندییەکانیان بە ئەوانی دیکەوە دەکەن. گەر بونیادە کولتوورییەکانمان پڕ بن لەو ڕەگانەی کە لەنێو خۆیاندا ئامانجی شەڕانگێزیان هەڵگرتووە کە هانی ململانێ لەپێناو مانەوە بدات و هەوڵبدا پارێزگاری لە جۆر بکات ئەوە لە ئەنجامی ئەوەدا ئابووری ناوەخۆ پەرەدەسەنێت کە ئەمەش هانی پراکسیسەکانی خراپەکاری ژینگەیی دەدات، ئەوەی ئێمە دەیلێین گەواهی زۆری لەسەرە کە سەرجەمیان ئاماژە بۆ ئەوە دەکەن مرۆڤی سەرەتایی لەگەڵ ژینگە بەشێوەیەکی گونجاو بەخۆشی و ئاشتی ژیاوە، گەشەسەندنی ژیارەکانی پێش زایینی تەنیا بریتی بوون لە چەندین ماوەی شڵەژانی فرەوان و تێکچوونی ژینگەیی خێرا. ئاخۆ دەبێ مرۆڤ ڕەگێک نەبێ لەم هەموو شرۆڤە و تێزانە؟ ئەی بۆچی هەندێک سوورن لەسەر وەدەرنانی بۆ دەرەوەی نەسەقی ژینگەیی؟ ڕەنگە هەندێکیان بڵێن مرۆڤ زیانی گەیاند بە ژینگەی سروشتی و پێوەرەکانی هاوسەنگی نێوان کەرەستەکانی ژینگە و ژمارەی دانیشتوان لەق بکات، تەنانەت بووە هۆی لە دەستدان یا نەمانی (ئۆزۆن ستراتوسفیری) لە ئەنجامی سەرهەڵدانەوەی (ئەکاسید تروجین)ی لەو فڕۆکانەی خێراتر لە دەنگ لە ئاستێکی بڵندی بەرز ڕێ دەکەت، بەڵام پێویستیە ئەوەمان لەیاد بێت کە عەقڵی مرۆیی توانایەکی لە ڕادەبەدەری هەیە بۆ دۆزینەوەی ڕێگە چارە و چارەسەرکردنی کێشەکانی ژینگە. تا ئێستاش ڕێگە لەبەردەم تەکنیکی نوێی زانستی والایە، تا بوار کراوەیە لەبەردەم عەقڵی مرۆڤ بۆ بەفەڕکردنی بیابانەکان و باراندنی بارانی دەستکرد و پاککردنەوەی مەودای خواردەمەنی لە پاشماوە پیشەسازییەکان یا لە قووڵایی دەریاکان، بەڵکو خستنەگەڕی هەوڵەکان بۆ ئامادەکردنی یاساغکردن یا کەمکردنەوەی بەکارهێنانی گیراوەکانی (مرکبات) کرابوون کلۆراید و ئەو مادانەی کاردەکەنە سەر نەهێشتنی ئۆزۆن لە چوارچێوەی بەرنامەیەکی دیار وەکو ئەوەی لە برۆتۆکۆلی مۆنتریالی و ڕاستکردنەوەی

فرۆید

(١٩٨٧-٢٠٠٠)دا هەیە.

ئەمە کێشەی زانستە ژینگەییەکانە، زۆرجار سۆسیۆلۆژیا ئەوەی دراوەتە پاڵ کە زانستێکی دابڕاوە لە زانستەکانی ژینگە، زۆرجاریش پێناسەکانی بۆ ژینگە بە تەنیا لە ڕەهەندە زانستی و سروشتییەکان قەتیس ماون وەکو ئەوەی بوونەوەری مرۆیی بوونەوەرێکی ئۆرگانیکی نەبێت کە لەژینگەی سروشتی دەژی و جۆرێک نەبێت لە جۆرە سروشتییەکان کە مەملەکەتی گیاندارانی لێ پێک دێت. بۆچی چالاکییەکانی مرۆڤ شرۆڤەیەکی ئیکۆلۆژیای ناکرێت تا لەژێر ڕۆشنایی پرۆسەکانی هاوکاری و کێبڕکێ و بەیەکەوە ژیان و هەڵبژاردن تێی بگەیەین وەک ئەوەی کە بەشێکە لە پرۆسەگەلێکی هەر نەسەقێکی ئیکۆلۆژی، مادام مرۆڤ ڕەگەزێکی سەرەکییە لە ڕەگەزەکانی ئەم نەسەقە. ئەمە دەروازەی سۆسیۆلۆژیا و کێشەکەیەتی لە مامەڵەکردن لەگەڵ ژینگە و درکپێکردنی کێشەکانی، ئەو لە هەمان ڕیشەی ئەو زانستانەیە کە خاڵی هاوبەش دەبینێ مادام هەوڵی بەدیهێنانی خۆشگوزەرانی بۆ مرۆڤایەتی لەسەر ئەم زەوییە دەدات. هەندێکیان بەم بیانووە ڕەخنە دەگرن کە ئەوەی فەرمانداریەتی چالاکییەکانی سروشت و دیاردەکانی دەکات یاساکانی هۆکارین، ئەوەی فەرمانداریەتی چالاکیەکانی مرۆڤ و ڕەفتاریشیان دەکات یاسای مەبەستدارن کە ناشێت بۆ شرۆڤەکردنی چالاکی سروشت یا هەر نەسەقێک کە مرۆڤ تیایا کارابێت، بەڵام ئایا ناشێ ئەوەی کە فەرمانداریەتی ئەم جۆرە نەسەقانە (سسێمانە) دەکات یاسایەکن تا ئێستا ئەقڵی مرۆڤ پێیان نەزانیوە و هەوڵی دۆزینەوەشیانی نەدابێت؟ ئایا مۆنتسکیۆ وا دەبینێ کاتێ بابەتەکانی و شتەکان لەبەرامبەر یەکتر ڕێک دەکەون ئەوا لە ئەنجامدا یاسایەک دروست دەکەن کە فەرمانداریەتییان پێ دەکەن؟

ئایا لە توانامانادا نییە شرۆڤەی تێکچوونی ژینگە بکەین، شرۆڤەکردنێکی بونیادیانە و بگەڕێینەوە بۆ نیگەرانی پەرێشانێکی بنەمایی لەنێوان ئەو ژینگەیەی کە خودای گەورە دروستی کردووە لەگەڵ ئەو ژینگەیەی مرۆڤ خۆی دروستی کردووە، ئەم نیگەرانییەش لەسەر بونیادی ئیکۆلۆژی ڕەنگی داوەتەوە، مادام مرۆڤ خۆی ڕەگەزێکە لە ڕەگەزەکانی سیستمی ژینگەیی؟ پاشان ئایا (مالتۆس) ئاگادارمان ناکاتەوە لە هزرە یەکەمینەکانی هۆکارێکی وەک ئەمە کە ژینگە توانای دووبارە گەڕاندنەوەی هاوسەنگی هەیە هەرچەندە مرۆڤ پلیشاندبێتیەوە؟ (هربرت سپێسی) ئاماژەی بەوە کرد کاتێ بەرەو ئەوەچوو کە کۆمەڵگا مرۆییەکان دەربڕینێکن لەبارەی کۆمەڵەیەکی ئۆرگانیان) لەنێویانا ئەوەی «بە هاوسەنگی وزە» ناوزەد دەکرێ بە تەواوی وەک ئەو حاڵەتە وایە کە لە نەسەقی ئیکۆلۆژی و سروشتی بوونەوەرە زیندووەکاندا هەیە، ئەم هاوسەنگییەش لەنێوان هەندێ کۆمەڵگاکان خۆیانیان لەنێوان ژینگەکانیان شێوەی خەبات لەپێناو مانەوە وەردەگرێ، لە پاشان ململانێ دەبێتە چالاکییەکی زانراو لەو کۆمەڵگەیانەی لەژێر کاریگەرییەکی زۆری ژینگەی سروشتی دانە، هەر لە گەرمەی ئەم ململانێیەدا ترس لە زیندووەکان وەک یەکەم ڕیشەی بەرزەفتی سیاسی دەردەکەوێ هەروەک ئەو ترسەی لە مردووەکان وەک ڕەگی و ریشەی بەرزەفتی ئایینی دەردەکەوێ. کێشەی تێکچوونی هاوسەنگی ئیکۆلۆژیا لە ژینگەی سروشتی کێشەیەکی سەربەخۆ و بەدەرنییە لە کێشەکانی پیسبوونی ژینگەی و وێرانبوونی ژینگە، بەڵکو ئەنجامێکە لە ئەنجامەکانی ئەم کێشانە. کەواتە لەبەرچی لە یاساکانی ژینگە سروشتی بە تەنیا بەدوای هۆکارەکانیدا دەگەڕێین بێ ئەوەی هەوڵی تێگەیشتن لە ژینگەی بەشێوەیەکی ئیکۆلۆژی بدەین و بە نەسەقێک کە مرۆڤ ڕەگەزێکی سەرەکییە تیایدا؟ زۆر لە زانا سۆسیۆلۆژیەکانی وەکو (باریتو و دورکهایم و مارکس) درکیان بەوە کرد کە نهێنی گۆڕان و پێشکەوتن لە هەر دیاردەیەک لەنێو خودی دیاردەکە خۆی دایە، بە واتا گۆڕان لە ئەنجامی کارلێککردنی ڕەگەزەکانی ناو ئەم دیاردەیە دێتەکایەوە.

گەر بەدوای وەرچەرخانی چالاکی و جووڵانەوەکانی مرۆڤ لە چەشنێک بۆ چەشنێکی تر دابچین ئەوا دەتوانین

بگەینە نهێنی تێکچوونی هاوسەنگی ئیکۆلۆژی، گەر هەوڵمان دا کارلێککردنە ژینگەیی و شارستانییەکانی هەر چەشنێک لە چەشنەکانی نیشتەجێی مرۆیی بزانین و لە هەموو چەشنێک لە چەشنەکانی بەرهەمهێنان هەموو قۆناغێک لە قۆناغەکانی پێشڤەچوونی سیستمی کۆمەڵایەتی بزانین. لەو کاتەی ئینسان کۆکەرەوەی خواردن بوو و ڕێکخستنی کۆمەڵایەتی نەبووە جگە لە کۆمەڵێک هۆزی بچووک و کۆمەڵەی سنووردار، سیستمی ئابووریش سیستمێک بوو پشتی بەخۆتێرکردن دەبەست لەوکاتە کاریگەری مرۆڤ بەسەر ژینگەی سروشتی کاریگەرییەکی وانەبوو شایانی ئاماژەپێدان بێت لەوکاتەش هەرگیز کێشەی ژینگە لە ئارادانەبووە، بەڵام لەوکاتەی ڕێکخستنی کۆمەڵایەتی بۆ چەشنێکی گۆڕاو وەرچەرخا و شوێنی نیشتەجێبوونی مرۆڤەکان قەرەباڵغ بوو، سیستەمی بەرهەمهێنان چەندێتییەکی گەورەی بەرهەمهێنان وەرچەرخا بەهۆی سیاسەتی پیشەسازی و گۆڕینی کەرەستەی خاو بۆ کەرەستەی دروستکراو، بێگومان ئەمەش لەسەر سیستمی ژینگەیی و بەسەر چەشنی خستنەژێر ڕکێفی مرۆڤ بۆ کەرەسەکانی ژینگە ڕەنگی دایەوە. ڕووداو و دیاردەکان، بەڵکو هەموو شتێک لەبوون بە گوێرەی سیستم و ڕێکخستنی مکوم دەڕۆنە ڕێ بەپێی ئەمەش ڕووداو و دیاردەکان بەدوایدا دێن، هەر هەموو زانستەکانیش هەوڵی زانستی سیستمی واقیع و ژیانی ئەدەن و بەدوای چوارچێوەیەکی گونجاو بۆ شرۆڤەکردنی ڕووداوەکان و هۆکارەکانیان دەگەڕێن، بەڵام لە ڕووی میتۆد و ئەو ڕێگەیانەی دەگرێتەبەر لە یەکتر جیاوازن.

کەواتە بۆچی هەوڵی بەهرەهانینی بەخشش و پێدراوەکانی زانستەکان و میتۆدەکانیان نادەین لەبارەی شرۆڤەکردنی کێشەی ژینگەی مرۆڤ و پێشخستنی هزری ژینگەیی نوێ کە هەوڵی گوێڕایەڵی بوونی مرۆڤ بۆ ژینگە و ژینگە بۆ مرۆڤ بدات بەرلەوەی ژینگە خۆی جڵەوی ئاڵقەکردن یا بە ئەدەبکردنی مرۆڤ و گەڕاندنەوەی هاوسەنگی بگرێتە دەست. هیچ شتێک لە بوون لەخۆوە ڕوونادات و هیچ هۆیەک بێ هۆکارنابێ، بێ چاوی لەمە بێت کە هەموو شتێکی بەگوێرەی خۆی خەلق کردووە، با کەمێک بگەڕێینەوە سەر پێناسە گشتییەکەی سیستمی ژینگە بۆ ئاشکراکردنی هۆکاری ئەم نەسەقە و ڕۆڵی لەم هۆکارە.

نەسەقی ژینگەیی هەر یەکەیەکی ڕێکخراوەیی یا شوێنییە بوونەوەری زیندوو و مادەی نا زیندووی کارلێککردوو دەگرێتەوە بەشێوەیەک کە کارلێککردنی دەبێتە هۆی ئاڵوگۆڕی مادەکان لەنێوان بەشە زیندوو و نا زیندووەکان. وەکو ئاشکرایە کارلێککردن و ئاڵوگۆڕکاری دوو ڕەگەزی سەرەکی و کاران لەم نەسەقە (سیستمە)، بەڵام چۆن بە ئاڵوگۆڕی دەگەین و چۆن دەکرێ لە میکانیزمەکانی ئەم کارلێککردنە بگەین؟ ئایا دەتوانین بگەڕێینەوە بۆ خوێندنەوەی بۆچوونەکانی (ماکس ڤیبر و تالکوت بارسونز) سەبارەت بە کردەی کۆمەڵایەتی و پلەبوونی سبرنتیکی بۆ ئاڵوگۆڕی نێوان نەسەقە لاوەکییەکانی نەسەقی کردە وەک هزرێکی سەرەکی یارمەتیدەر بۆ تێگەیشتن لە تێکچوونی ژینگە وەربگرین. لەگەڵ ئەوەی من بەمە بە تەواوی باوەڕناکەم، بەڵام من وا بەچاک دەزانم چاودێری بکەین.

گەر هۆکاری تێکچوونمان گەڕاندەوە سەر کەم و کورتی میکانیزمی ئاڵوگۆڕکاری لەوکاتە لەسەرمان پێویستە دەستنیشانی شوێنی ئەم کەم و کورتییە بکەین، جا ئایا لە ئاستی بوونی زانیارییەکان یا ئاستی وزەدا دەبێ؟ ئایا تێکچوونی ئاڵوگۆڕکاری دەبێتە هۆی کەم و کورتی یا کەمتەرخەمی لە یەکێک لە چوار نەسەقە لاوەکییەکە یاخود بە دەستنیشانکراوی لە نەسەقێکی دیاریکراودا؟ ئەمە لێپرسراویەتی سۆسیۆلۆژیایە. بە دڵنیاییەوە کارلێککردنی ئیکۆلۆژی کارلێککردنێکی کۆمەڵایەتی ڕووت و پەتی نییە وەکو ئەوەی لەنێوان مرۆڤێک و یەکێکی تردا ڕوودەدات، ئەمەش لەبەر ئەوەی لێرەدا میکانیزمی کارلێککردن هەمان میکانیزمی کارلێککردن نییە لەوێدا؛ لە دیدی زانایانی ئیکۆلۆژیا کارلێککردنی ئیکۆلۆژی کارلێککردنێکی کۆمەڵایەتی ڕووت نییە، چونکە ئەم پرۆسەیە ناکەسێتی و نیمچە کۆمەڵایەتییە
Impersonel and sub Social Interaction
کە ئاڵوگۆڕی ماناکان ناگرێتەوە وەکو ئەوەی لە کردەی کۆمەڵایەتی نێوان تاکێک و یەکێکی تر بەدی دەکەین، ئەمە چەمکێکە ئاماژە بەو کاریگەرێتییانە دەکات کە بوونەوەری زیندوو بەسەر بوونەوەری تری زیندوو پیادەی دەکات کەوا لەژێر جۆرەهای تر ڕیزبەند دەکرێن. دەشێ ئەم کاریگەرێتییەش فسیۆلۆژی بێت وەکو ڕشتنی ژەهر یان ڕەفتاریی بێ وەکو ململانێ و شەڕ، کەچی پێویست نییە کارلێککردنی (ئیکۆلۆژی) ڕێچکەیەکی ئازاردەر وەربگرێت کە زیان بە بوونەوەرەکان یان لایەنە کارلێککردووەکان دەگەیەنێت، بەڵکو دەبێ سروشتی بە دەستهێنانی بەرژەوەندی ئاڵوگۆڕکاری وەربگرێ. لە پاشاندا لایەنی پێوەندیدار بە کارلێککردنی ئیکۆلۆژی لەلایەنی پۆزەتیڤ دەست دەکات بە کێشکردنی پێوەندی کێشکردن و هاوکاری و لایەنی نێگەتیڤیش بە لەناوچوون و تێپەڕین و ڕۆیشتن بە چەندین پرۆسەی کارلێککردنی ئیکۆلۆژی وەکو هاوکاری و پێکەوە ژیان و ناخۆشی و ململانێ و نێچیریەتی و... دەبێ.

لەبەر ئەوە پێویستە جیاوازی نێوان هەردوو شێوە لە

شێوەکانی ناو هەر نەسەقێکی ئیکۆلۆژی بکەین، یا بەدەربڕینێکی تر دوو ئاستی ئیکۆلۆژیای ژینگە هەیە یەکەمیان لەسەر ئاستی هاوکارییە کە کێبڕکێی ناکەسێتی خۆی دەبینێتەوە، دووەمیانیش لەسەر ئاستی ڕۆشنبیرییە کە جەخت دەکاتە سەر پێوەندیکردن و ڕێککەوتن. وەکو ڕوونە ئەمە واتای ئەوە دەدات میکانیزمەکانی نەسەقی ئیکۆلۆژی لەسەر دوو ئاست ڕێک دەخرێن، یەکێکیان زیندەگییە کە پشت بە هاریکاری دەبەستێ و پێوەندییەکانی کێبڕکێی ناکەسایەتی (ئابووری یان بایلوجی) بەڕێوەی دەبات، دووەمیان کولتوورییە لەسەر پێوەندیکردن و ڕێککەوتن وەستاوە کە یاساکانی بوونی کۆمەڵایەتی بەڕێوەی دەبەن کە هێزەکانی کێبڕکێ و هاریکاری و ململانێ ڕۆڵی تیادا دەبینن لە پێوەندی نێوان تاکەکان لەنێوان هەندێکی تریاندا یا لەنێوان ژینگەکەیان. کەواتە بۆچی ئەم هەموو ئاینزایانە دەهۆنرێنەوە لەگەڵ ئەوەی کۆنگرەی ستوکهۆڵم ئەم کارەی یەکلایی کردەوە و چەمکی ژینگەیی بەرفراوان کرد بەشێوەیەک کە ئەم چەمکە تەنیا ئاماژەیەک نەبوو بۆ ڕەگەزەکانی سروشتی وەکو ئاو و هەواو خۆڵ و میتاڵ و ڕووەک و ئاژەڵان، بەڵکو ئاماژەی بەوە دا ژینگە سەنگی کەرەسە ماددی و کۆمەڵایەتییەکانە لەو ساتەی بۆ تێرکردنی پێداویستییەکانی مرۆڤ و پێشکەوتنیانن. لەو باوەڕەدام ئیتر ئێمە لەمەودوا لاگیری ڕەوایەتی ناکەین گەر داوای گۆڕینی چەمکی نەسەقی ئیکۆلۆژیمان لە زهنی هەندێکدا کرد بۆ ئەوەی مرۆڤی تێبخەین وەک بەشێک لە سیستەمی ژینگەی گەردوونی ئامادەی بکەین، ئەم ئەنجامەش لە خۆ بگرین لەم کارە کە لێی دەکەوێتەوە لە بەرهەمهێنان لە شیکردنەوە و ستراکتور و دەرئەنجام، بەڵکو ئێمە تەواو ڕاست دەبین گەر ئەم میتۆدەمان گرتە بەر، چونکە بوونەوەری مرۆیی لە دیدگای ئەنترۆپۆلۆژیای سروشتییەوە لە ئاژەڵێکی ناتایبەتمەند زیاتر چیتر نییە واتە مرۆڤ بەوە جیادەکرێتەوە کە توانای ژیانی هەیە لە جۆرەهای نادیاریکراو لە هەرێمە سروشت جیاوازەکان لە ڕووی کەش و ڕووەک و ئاژەڵ و بەرزو نزمی شوێنەکان. بەواتایەکی تر مرۆڤ ناتوانێ بە تەنیا و دابڕاوی بژی و ژینگە مرۆییەکەی پێشبخات بە تەنیا و دوور لە کاریگەرییەتی و لە دەرەوەی چوارچێوەی سیستەمی ژینگەی سروشتی، ئەمەش ڕەگەزێکی سەرەکییە لە ڕەگەزەکانی ئەم نەسەقە، چونکە فەلسەفەکاری تێ دەکات و کارلێکدەکات و پێی کاریگەر دەبێ بە فۆرم و شێوە و پلەی بەرانبەرکێ و جۆرەها هاریکاری، بەڵام ئەم لە کارلێککردنی لەگەڵ ڕەگەزەکانی نەسەقی ئیکۆلۆژی و لە ئاڵوگۆڕی سوودەکانی لەگەڵیدا پەیوەست نابێ بە یاساکانی سروشت و عورف و ڕێساکانی، ئەمەش پراگماتیکییە و لە وەرگرتنا زێدەمەسرەفە، کەم بەخششە، تەنیا بە بوونی (بایلوجی) وەک ڕەگەزێک لە ڕەگەزەکانی نەسەقی ژینگەیی نەوەستاوە، بەڵکو بۆ ئەم بوونە ڕەهەندی سایکۆلۆژی و کۆمەڵایەتی و بنیاتی دەزگا و پەیکەری بیناسازی و بنیاتی مەعریفی و سیمیۆلی کولتووری زیاد کردووە.

بەمەشیان مەعریفەی دیاریکراوی لەبارەی یاسای سروشت و ئەو سونەتانەی تەحەکوم بە میکانیزمی کارلێککردن و میکانیزمەکانی ئاڵوگۆڕکاری لە ژینگە سروشتییەکان و نەسەقەکانیانی دەکرد شێواند. ئەگەرچی هەندێ لە زانایانی ئیکۆلۆژیای مرۆیی بە ململانێ لەگەڵ هەندێ بیرمەندانیان هەوڵی جیاکردنەوە و دابڕاندنی نەسەقی ئیکۆلۆژیاندا لە نەسەقە کۆمەڵایەتییەکانی تر بەو بەهانانەی کە وەریان گرت لە جیاکردنەوەی نێوان کارلێککردنی ئیکۆلۆژی و کارلێککردنی کۆمەڵایەتیان، ئەمەش بەهیچ جۆرێک ناکرێ مانای ئەوە بدات کە دیدگەی سۆسیۆلۆژیا بۆ پێوەندی مرۆڤ بە ژینگەکەی دوورەدەکەوێتەوە لە تێگەیشتنی کارلێککردەیی بۆ دەرهاویشتەکانی کاریگەرییەتی ئاڵوگۆڕکاری نێوان مرۆڤ و شوێن لەلایەک و مرۆڤ و شوێن دیسان لەلایەکی تر. جا ئەگەر ئەم سیستەمە ئیکۆلۆژییە لەخۆیدا سیستەمێکی سەربەست لەسەرجەم نەسەقە ئیکۆلۆژییەکانی تر بێ، یاخود بەشێک بێت لەو نەسەقانەی یارمەتیدەرن لە پێکهێنانی بونیادی کۆمەڵایەتی، ئەمەش بە دڵنیاییەوە واتای هەموو ئەو دەرهاویشتە کۆمەڵایەتی و کولتووری و شارستانی و ئۆرگانیانەیە کەوا ئەو کارلێککردنە لێکیان جیادەکاتەوە ئینجا لەسەر شێوەی کۆمەڵایەتی یا ڕێکخستنی دەزگاییەکان یان کەسایەتییە (بیناسازی) یا بونیادی مەعریفی یاخود نەخۆشییە ڕەفتارییەکانی بێت دەدات، لەبەرئەوە پێویستە کارلێککردنی مرۆڤ و شوێن ڕەهەندی مەعریفی ئەوتۆی لێ لە دایک ببێت کە شارەزایەتی مرۆڤ لەخۆ بگرێ کە لە ئەزموونەکانی لەگەڵ ژینگە وەریگرتووە، ئەم ڕەهەندە مەعریفییەش کارایەکی کارتێکەرە لە دروستکردنی نەسەقەکانی کۆمەڵایەتی هەندێکی مادی و ئەویتر مەعنەوی. ئەم سیستەمانەش ڕۆڵێکی کاریگەر لە هەڵسووڕانی ڕێڕەوەکانی پێوەندی ئاوێزەیی و دووبارە ڕێکخستنەوە و داڕشتنەوەی نەسەقی ئیکۆلۆژی لەشێوەیەکی جیاوازدەگێڕێ لە ماوەی کات گەرجێگیر بێت و لەماوەی شوێن گەر زەمان گۆڕاو بێت یاخود گەر شوێن و کات بزاوتیان کرد ئێستا دەکرێ وا چاکتر بێ کە خاڵ بخەینە سەر پیتەکان و چاوگی بابەخەکان زیاد بکەین و زاراوە و تێرمەکان بناسین. یا

بە لایەنی کەم هەوڵی جیاکردنەوەیان بدەین. ئێمە لە توێژینەوەیەک داین کە هەوڵ دەدات ڕووناکی بخاتە سەر چەمکی ژینگە لە دیدی زانستە کۆمەڵایەتییەکان، ئێمەش تایبەتمەندین بە یەکلاکردنەوەی ناچوونیەکە فیکرییەکانی نێوان هزرڤانانی سۆسیۆلۆژیای تایبەت بە کاریگەریێتی ژینگە لەسەر مرۆڤ لەسەر ژینگە، مرۆڤیش ئەو ڕەگە هاوبەشەیە لەنێوان ئەو چەمک و بۆچوونانە کە دەبێتە هۆکاری زۆر لە دەستێوەردانان وەکو ئەوەی بۆ ژینگە بوو بەهۆی نانەوەی زۆر لەم ئیشکالاتانە، ئەمیش ڕەگەزی دینامیکییە لە هەموو زەمەن و شوێنێک، بەڵام بەرلەمە با هەندێ بۆچوونی خۆمان ڕوون بکەینەوە لە بارەی پێوەندی نێوان مرۆڤ و ژینگە گەر لەشێوەی وێنەکردنی پلانیش دابێت.

سیستمی ژینگە

هەندێک وایدەبینن چەمکی ژینگە تەنیا دەربڕینێکی خودان سیمانتیکی فیزیاوییە، بەڵام پێناسی سەراپاگیری فراوانتر دەبێ بۆ ئەوەی لە ژینگە کۆمەڵێک لەو ڕەگەزانەی دەوردەگیرێن یا کاریگەر دەبن بە زیندوەرەکان بگرێتەوە هەروەکو ئەو پێیان کاریگەردەبێ، ڕەگەزە گرنگەکانیش (ئاو و هەوا و زەوی)ن، ئەم سێ ڕەگەزە لەحاڵەتی کارلێککردندا یەکەیەکی ئیکۆلۆژیای جوگرافیای فیزیایی پێک دێنن، بەڵام بە تەنیا ناتوانێ جیهانێکی زیندەگانی پێک بێنێ، لەبەر تەواونەبوونی خولی ئەم کارلێکردنە بەهۆی کەمی مەرجی (زیندەگانی) کە ئەم دەورە تەواو دەکات. لەبەرئەوە دەکرێ ئەم ڕەگەزانە بە ڕەگەزی ژینگەیی نەوەکو بایوفیزیکی دابنێین، بەڵام تەنیا بە چوونە پاڵی بوونەوەرە زیندووەکان بۆ ئەو ڕەگەزانە ئەوا دەبێتە جیهانێکی بایوفیزیای یا نەسەقێکی زیندەگیانە کە لەخۆیدا لەسەرجەم یاساکان یا پرنسیپیەکان پێک دێت. بەم شێوە بەبێ بوونی بنەمای سەرەکی توانای دەبێ. نەسەقێکی ژینگەیی، بنەمای سەرەکیش بۆ هەر نەسەقێکی ژینگەیی دەبێ بە لایەنی زەرووڕەتەوە لە ڕەگەزی زیندەگانی و نا زیندەگانی پێکبێ.

خۆڵ و ئاو و هەواو زۆر کەرەستەی تری وەکو کلۆریدی سۆدیۆم و دووەم ئۆکسیدی کاربۆن ئەمانە کەرەستەی نازیندەگانین کاتێ بەشێوەیەکی فیزیاوی دەکەونە دەرەوەی بوونەوەرە زیندووەکان. ئەمەش نوێنەرایەتی بنەمای مادی بۆ نەسەقی ئیکۆلۆژی دەکات، بەڵام تەنیا بە بوونی لەناو بوونەوەری زیندوو ئەوا دەبێتە بەشێک لە جیهانی زیندەگی. هەرچی پێکهێنەرەکانی زیندەگیانەی نەسەقی ژینگەییە ئەوا بوونەوەرە زیندووەکانە جا ئۆرگانیزمی بەرهەمهێنەر بێت وەکو بەکتریا یا ڕووەک کە پێکهاتی ئۆرگانیکی بونیاد دەبێت یاخود بوونەوەرە بەرخۆرەکان دەبن وەکو ئاژەڵانێک کە ماددە ئۆرگانیکییەکان بەشێوەیەکی ڕاستەوخۆ یا ناڕاستەوخۆ دەخاتە ژێر ڕکێفی خۆی لەلایەن ڕووەک یا بوونەوەرە شیبووەکانی وەکو بەکتریا و فیتریات کە پێکهاتە ئۆرگانیکییەکان شی دەکاتەوە، پێوەندی نێوان ئەم زیندەوەرانە پێوەندییەکی خۆراکی بەیەکداچووە و فۆرمی زنجیرەیەکی خۆراکی وەردەگرێت کە خۆراک لە بەرهەمهێنەرەوە دەگوازێتەوە بۆ بەرخۆر لەچوارچێوەی ئاستی جیاجیا و بەگوێرەی ئەو ژینگەیەی ئەو زیندەوەرانە تیایدا نیشتەجێن.

نەسەقە تەواوەکانی ژینگە سەرجەم پێکهێنەرە سەرەکییەکانی ژینگە دەگرێتەوە لەگەڵ ئەگەری بوونی نەسەقی ئیکۆلۆژی ناتەواو لەکاتی کەمتر لەیەک یا زیاتربوونی لە پێکهێنەرە سەرەکییەکانی. لە ئەشکەوتەکان تاریکی ئەنگوستەچاو ڕێگەی سەوزبوونی ڕووەکەکان نادات بێگومان ئەم سیستمە ئیکۆلۆژییە پێویست دەکا پشت بە بەرهەمهێنانی دەرەکی ببەستێ، لەبەرئەوە شەمشەمە کوێرەکان هێلانەکانیان جێ دەهێڵن بۆ گەڕان بەدوای خۆراک. (تانشلی) پێی وایە تێکچڕژانێک لەنێوان هەندێک لە بوونەوەرە زیندووەکان و پێکهێنەرە فیزیکی و کیمیاویەکانی ژینگە هەیە، ئەم پێوەندی تێکچڕژانەش زنجیرەیەک لە پرۆسەی تێکچڕژا و هەڤبەندیان لێ دێتە بەرهەم، کۆمەڵێک لە پێوەندی ئاراستەیان دەکات، پێوەندی سەبەبی ئاقارەکەیان دیاردەکات و دەبێتە هۆی پێکهێنانی سیستمێکی وەزیفی کە تیایا بەش و پێکهێنەرە زیندەگانی نازیندەگانییەکان دەبنە عیبارەتێک لە هۆکارەکانی کارلێککردن کە لە حاڵەتی هاوسەنگیبوون بوونی هەیە. لەمیانەی کارلێککردنێکی ئاڵوگۆڕی نێوان ئەو بەشانە ئەوا پاراستنی نەسەقی ژینگەیی لەبوونیدا لێ دەکەوێتەوە، بە گوتەیەکی تر ڕاهاتنی ڕێکخستنی خودی بۆ ئەم نەسەقە پلەیەک لە هاوسەنگی نێوان پێکهێنەرە سەرەکییەکان بە دەست دێنێت، کەواتە نەسەقی ژینگەیی بونیادێکی مکومی ڕێکخراوەوە هەمەکیەکی تەواو پێک دێنێت کە بە بەردەوامی و هاوسەنگ جیادەکرێتەوە، لە ڕاستیدا ئەم سیستمە عیبارەتە لە کۆمەڵێک سیستمی زنجیرەی شێوە بچووک هەریەک لەوانە یەکەیەکی سروشتی پێک دەهێنن کە لە ئەنجامی کارلێککردنی پێکهاتە زیندووەکانی بە پێکهاتە نازیندووەکانی هەریەکێک لەوانە بە نەسەق ناوزەد دەکرێ، ئەم ڕێکخستن و هاوسەنگییە خاسیەتی سیستم یا نەسەق بەم گیانە دەدات ڕەنگە لەسەر شێوەی سیستمی ژینگەیی ببێ ئەم ڕەگەز و پێکهاتانەی بەشێوەی هاوکاری یا

کێبڕکێ تیادا دەژین. ئەمەش واتای ئەوەیە کە پێوەندییە کارلێککەرییەکانی ناو نەسەقی ژینگەیی بە هەردوو شێوەی هاریکاری و کێبڕکێ جا لەنێوان بوونەوەرە زیندووەکان بێت لەلایەک، یان بوونەوەرە زیندووە ڕەگەزە نا زیندووەکان لەلایەکی تر بێت کە زنجیرەیەک لە پرۆسەی تێکچڕژاو هەڤبەند و ئاراستەکراو بە پێوەندی سەبەبی دیاریکراوی لێ دەکەوێتەوە کە تیایدا ڕەگەزی ماددی و ناماددی هۆکاری کارلێککردنن لە حاڵەتی هاوسەنگی بۆ پارێزگاری لە بەردەوامی و مانەوەی ئەم هەمووە وەزیفییە لە حاڵەتی هاوسەنگی. نموونەی ئەو هەمەکییە پشتبەستووە بە سیستەمی ئیکۆلۆژیا ناودەبرێت. بەم مانایە ئیکۆلۆژیاش چەمکێکی (ئیکۆلۆژییە) نەوەکو چەمکێکی ژینگەیی ڕووت، چونکە ئاماژە دەکات بە توانای بوونەوەرە زیندووەکان لە هاوگونجانیان لەگەڵ ژینگەکە تیایدا. گەر بۆمان کرا ئەم هاوگونجانە یا بە ژینگەکرانە ڕوون بکەینەوە، دەڵێین دەرکەوتنی هەر بوونەوەرێکی زیندوو و نوێ لەنێوەندی ژینگەیەکی دیاریکراو، مسۆگەرکردنی مانەوەی لەم ناوەندە پێویست بە هاوگونجانی بونیاد و فرمان و ڕەفتاری کۆمەڵەیەک لە بوونەوەرە زیندووەکانی تر دەکات کە لە هەمان ناوەند دەژین یان شوێنێک لەگەڵ زەروورەت بوونی هاوگونجانی لەگەڵ کۆمەڵێک لە ڕەگەز و کاریگەریەتی سروشتی هەبوو لەم ژینگەیەدا. بە دەربڕینێکی تر لەسەر ئەو بوونەرە نوێیەیە یا دەبێ لەگەڵ ئەو ژینگە هەمەکییەی چواردەوری داوە بگونجێت یا بۆ ژینگەیەکی تر کۆچ بکا یا لەناوی ببات و بە یەکجاری کۆتایی پێ بهێنێت. جا ئەگەر توانای مانەوە و تێکەڵاوبوون و گونجانی هەبوو ئەوا مانای وایە کە تواندارە لە کێبڕکێ و هاوکاری لەگەڵ بوونەرەوەکانی تر لە پێناوی گەیشتن بە پێکهێنەری سەرەکی لەپێناوی مانەوە و بەردەوامییەتی و پێشکەوتنیدا- ڕێکخستنی پێوەندی خۆراکی لەچوارچێوەی هەر سیستمێکی ئیکۆلۆژی واتای وەرگرتنی وێنەی تۆڕێک دەدا کە ناوی تۆڕی خۆراکی لێ دەنرێ کە لەبەردەم بەرخوردا چانسی زۆری بۆ هەڵبژاردن هەیە کە ئەم تۆڕە هاوسەنگی پێدەدات، لەگەڵ ئەوەش ئەم سیستمە بەردەوامی و هاوسەنگی خۆی دەپارێزێ. لەبەرئەوە هەموو پێوەندییە کارلێککەرییەکان لە ڕێکخراوەی سیستم دانە کە مەحکوم دەبێت بە یاسای هاوسەنگی ناجێگیر، بەمە بۆمان دەردەکەوێ زاراوەی ژینگە ئاماژە بە ژینگەی شارسانی دەدات واتە کۆمەڵێک لەو بوونەوەرە زیندووانەی کە لەژیانکردن بەشداری لەگەڵدا دەکەن، هەروەها ئاماژە بە ژینگەی فیزیکی دەوروبەر دەکا، بەمەش پێوەندییەکانی بوونەوەری زیندوو بە ژینگەکەی بێگومان بە پێویستییەوە پێوەندییەکانی لەگەڵ تاکەکانی تری هاوجۆری خۆیان دەگرێتەوە لەگەڵ جۆرەهای تر کە لە شوێنی نیشتەجێبوون خۆی بەشداری تیا دەکات ئەوەی لە کارلێککردنەوە بەیکەوە پەیوەست دەبن بۆ لایەنی تایبەتمەندییە فیزیکییەکانی نیشتمانە. ئەو کارلێککردنانەی کە لەنێوان تاکەکانی یەکجۆر یا چەندین جۆری جیا سەرهەڵدەدات یان لەنێوان ئەوان و ئەوجێیەی تیایا نیشتەجێن ئەوا سیستمێک بەناوی سیستیمی ئیکۆلۆژی پێک دێنن.

ئیکۆلۆژیا یان زانستی ژینگە

بەشێوەیەکی گشتی مەبەست لە ئیکۆلۆژیا توێژینەوەی پێوەندییەکانی نێوان بوونەوەری زیندوو و ژینگەکەیانە، لەبەرئەوە دەتوانین ئەم زانستە بە زانستی ئیکۆلۆژیا ناوزەد بکەین. ئیکۆلۆژیا یا زانستی ئیکۆلۆژیا تا ئاستێک زانستێکی نوێیە، بەڵام بەکارهێنانی ئەم زانستە لە ڕووی مێژووییەوە دەگەڕێتەوە بۆ زانای بایلوجی ئەڵمانی (ئەرنست هیگل) ساڵی (١٨٦٩) کاتێ بۆ مەبەستی ئاماژەکردن بۆ پێوەندی بوونەوەر بە ژینگە ئۆرگانیی و نائۆرگانیەکەی بەکاری هێناوە. زۆر کات تێکەڵاویەک لەنێوان زانستی ژینگە و ئیکۆلۆژیا دێتە گۆڕێ، بەڵام وردبینی زانستی داوای جیاکردنەوەی نێوانیانمان لێ دەکات. زانستی ژینگە لە بنەچەدا گرنگی دەدا بە توێژینەوەی ژینگەی سروشتی بە ڕەگەزە ئۆرگانیی و فیزیکییەکانی بێ ڕۆچوونە نێو ئەم پێوەندییە کارلێککەرییانەی کە لە ژیانی هاوبەش دروست دەبن دەدات، هەرچی ئیکۆلۆژیایە ئەوا بایەخ دەدا بە لێکۆڵینەوەی پێوەندییە کارلێککەرە بەرهەمهاتووەکانی هاوبەش لە ژیان لەنیشتمانێکی ژینگەیی. لە ڕاستیدا ئیکۆلۆژیا زانستێکی بڵاوە و زۆران لقی مەعریفی لەخۆ دەگرێت کە ناکرێ بەدەستنیشانکراوی کۆنترۆڵ بکرێت بەهۆی بەربڵاوی بایەخەکانی ئەم لقەی مەعریفە و چوونە نێو زۆرترین بازنە مەعریفییە مرۆییەکان مادام گرنگی بە پێوەندی کارلێککەرییەکان دەدات کە لەئەنجامی مومارەسەی بوونەوەری زیندوو بۆ وەزیفەی ژیانی لە ژینگەی هاوبەش دروست دەبێ، کەچی هەندێ لە پسپۆران هەندێ پێشنیاریان بۆ پۆلێنکردنی ئیکۆلۆژیا پێشکەش کرد بۆ ئەوەی حەوت خانەی سەرەکی بگرێتەوە وەک ئەم لەلای کوڕی (مورتەسەم) ڕوون کراوەتەوە لە هەمان کاتدا بواری بایەخەکانی ئیکۆلۆژیای مرۆیی ڕوون دەکاتەوە. ئیکۆلۆژیا و توێژینەوە کۆمەڵایەتییەکان (ناونیشانی لاوەکی) هەڤبەندی پتەوی نێوان چەمکی ئیکۆلۆژیا بە توێژینەوە بایۆلۆژیەکان ڕوون بووەوە، چونکە ئەو لەبنەچەدا گرنگی بە توێژینەوەی چەندێتی توانای

بوونەوەرە زیندووەکان لە گونجانێکی کارا لەگەڵ ژینگەکەیان دەدات. ئیکۆلۆژیاش بە گوێرەی تێگەیشتنی مۆدێرن تا ئەندازەیەک خوازراوە لە گۆکردنی یونانی (Oikos) کە واتای ئەو خانووە یا شوێنەی کە تیایا دەژین هاتووە.

لە سەرەتای سەدەی بیستەمیشدا ئەم چەمکە گوازرایەوە نێو زانستە کۆمەڵایەتییەکان و لە میانەیا چوارچێوەی توێژینەوە ئیکۆلۆژییەکان فراوان بوو لە بواری پێوەندییە مرۆڤایەتییەکان بۆ ئەوەی بابەت و چەندین کایەی مەعریفی جۆرا و جۆر بگرێتەوە وەکو جوگرافیا و سۆسیۆلۆژیا و دیموگرافیا و سایکۆلۆژیا و ئەنترۆپۆلۆژیا و ئابووری، بەڵام دەرکەوتنی قوتابخانەی ئیکۆلۆژی لە چارەگی دووەمی سەدەی بیستەم ئاراستەیەکی تری فیکری جیاوازی وەرگرت کە گرنگی دەدا بە توێژینەوەی دیاردە کۆمەڵایەتییەکان، بەمەش بەشداری کرد لە گەڵاڵەکردنی چەمکی ئیکۆلۆژیا لە کایەی توێژینەوە کۆمەڵایەتییەکاندا ئەو قوتابخانەیە بایەخی دا بە توێژینەوەی دیاردە کۆمەڵایەتییەکان نەک وەک ئەوەی کۆمەڵێک دیاردە و پرۆسەگەلی کۆمەڵایەتی ڕووت بن و چارەسەرێکی وەسفی بەتەنیا دەبێ، بەڵکو لێکۆڵینەوەی ئەم دیاردانە لە چوارچێوەی بارودۆخی سروشتی بۆ ژینگەی شار و جەختکردنە سەر پێوەندییە هاریکارییەکانی کە لەنێوان تاکەکانی کۆمەڵگا و داهاتی ژینگەی سروشتیدا هەیە کە لەنێو ئەم کۆمەڵگەیەدا بەدی دەکرێن. هەروەک (رودریک مکزی) کە یەکێکە لە دیارترین دامەزرێنەرانی قوتابخانەی ئیکۆلۆژی ئەوا بەلایەوە ئیکۆلۆژیای مرۆیی گرنگی دەدا بە توێژینەوەی لایەنی شوێنگەیی پەیوەندییە هاریکاریەکانی تایبەت بە بوونەوەری مرۆیی و دەزگا کۆمەڵایەتییەکان ئەو پرنسیپ و ڕەگەزە شاراوانەی گۆڕانی تەرتیبی شوێنگەیی بۆ دانیشتوان و ئەو دەزگایانە ئاشکرا بکات ئەوەی دەرەنجامی کارلێککردن و بە هەڤبەندی کاریگەریی تێکچڕژاوەی بوونەوەرە زیندووەکان لە شارستانیەتدا بەردەوام لە گۆڕاندا دەبێت، لەبەر ئەوە بابەتەکانی ڕێکخستنی ئیکۆلۆژی و بونیادی ئیکۆلۆژی و ئەوانەی لێوەی دەردەچن لە تەوەر و بایەخە لاوەکییەکان بە گرنگترین و گەورەترینی ئەم سووتانانە دەژمێردرێن کە قوتابخانەی ئیکۆلۆژی لێ دەست پێ دەکات بۆ تێگەیشتنی پرۆسە کۆمەڵایەتییەکان لە نێوەندە شارستانییەتەکان لە هەردوو حاڵەتی جێگیر و گۆڕاندا. گەر هەوڵمان دا بەدوای ڕیشەی مێژوویی هزری ئیکۆلۆژی لەلای هزرڤانە کۆنەکاندا بچین ئەوا ئەم بایەخانە لە نووسراوەکانی هزرڤانانی وەکو ئەرستۆ و ئەفلاتون و بەتایبەت ئەوەی پێوەندیدارە بە باسکردنی پێوەندی نێوان قەوارەی دانیشتوان و فۆرمی سیستمی سیاسی و جێگیریەتی بەدی دەکەین. بۆچوونەکانی (دورکهایم) لە کۆتاییەکانی سەدەی نۆزدەیەم لە بارەی (مۆرفۆلۆژیای) کۆمەڵایەتی تەواو بەرامبەر دەبێ لەگەڵ شیکردنەوەی ئیکۆلۆژی بۆ پێوەندی مرۆڤ بە شوێن، ئەمەش لە کاتێکدا کە گرنگی بە توێژینەوەی بنەمای ژینگەیی بۆ ڕێکخستنی کۆمەڵایەتی و توێژینەوەی دیاردەی دیموگرافی دەدا، نەخاسمە ئەوەی پێوەندیدارە بە قەوارە و چڕی دانیشتوان یا بە دەربڕینێکی تر توێژینەوەی کارلێککردن و ئاڵوگۆڕی کارتێکردنی نێوان دیاردە کۆمەڵایەتییەکان و بارودۆخی و بزاوتی کۆچی ناوخۆیی و جووڵانەوەی دانیشتووان و دابەشکردنیان و چڕێتییان هەروەکو بزاوتی کۆچکردن خۆی کاردەکاتە سەر ژینگەی سروشتی، بەڵام بەکارهێنانی میتۆدی ئیکۆلۆژی و چەمکەکانی لە بواری پێوەندییە مرۆییەکان ڕوون و دیارنەبوو هەتا سەرەتای سەدەی بیستەم و لە میانەی توێژینەکەی (چارلس جالین) بەناوی (توێکاری کۆمەڵایەتی بۆ یەکێک لە کۆمەڵگا لۆکاڵییە کشتوکاڵییەکان) کاتێک تیایدا هەوڵی سەلماندنی ئەوەی دا کە هەموو کۆبوونەوەیەکی دانیشتووانی لە ئەنجامی ڕەخسانی بارودۆخی ئیکۆلۆژی دیاریکراو دەردەکەوێ و جۆرەها چالاکی کۆمەڵایەتی گونجاو و دیار لەگەڵ ئەم بارودۆخە دەگونجێت. کاتێ (رۆبرت بارک) وتارێکی لە (١٩١٥) بڵاوکردەوە ئەوە میتۆدی ئیکۆلۆژی جیابوو کاتێ تیایدا دەریخست کە شار دیاردەیەکی سروشتییە بە کاریگەری چەندین فاکتەری سروشتی کە ناتوانرێ کۆنترۆڵ بکرێ دروست دەبێ، هەموو شارێک دابەشی ناوچەی پیشەسازی و بازرگانی دانیشتوان دەبێ هەر یەکێکیان خاسیەت و تایبەتمەندی خۆیان وەکو کۆمەڵایەتی و کولتووری هەیە کە پێیەوە لەوانیتر جیادەبێتەوە. ئەم خاسیەتانەش سروشتێک دەبەخشێتە دانیشتووانەکەی کە سروشتێکی تایبەت دەبێ. هەروەکو خاسیەتی کۆمەڵایەتی و کولتووری چوونیەک بۆ یەک کۆمەڵە وایان لێ دەکات لەیەک ناوچەی دیاریکراوی شاردا کۆببنەوە. (برگس) جەختی کردەوە لە میانەی توێژینەوە هاوشێوەکانی کە دیاردەکانی وەکو تاوان و گەندەڵی و لەبارێک هەڵوەشانەوەی خێزانی و دیاردەکانی ڕەفتاری لادراو ئەوا لە ناوچە دیارەکان سەرهەڵ دەدەن بە تایبەت لە ناوچە دواکەوتووەکان. لەگەڵ ئەم توێژینەوانەشدا بە ڕاشکاوی چەمکی ئیکۆلۆژی بەکارنەبراوە تەنیا لەو کتێبەی کە هەریەکە لە (بارک و برگس) لەژێر ناوی (سەرەتایەک بۆ سۆسیۆلۆژیا) کە لە (١٩٢١) نووسیویانە نەبێ. چارەگی دووەمی سەدەی بیستەم دەرکەوتنی قوتابخانەی

ئیکۆلۆژی بە ئاراستەیەکی فیکری تری جیا بەخۆیەوە بینی کە گرنگی بە چارەسەرکردنی دیاردە کۆمەڵایەتییەکان دەدا. لە ساڵی (١٩٣٠) تەنیا وەسفکردنی دیاردە مرۆییەکان لەسەر ئاستی شوێن بەس نەبوو بۆ ئەوەی ئەم توێژینەوە ببێتە توێژینەوەیەکی ئیکۆلۆژی و ڕووت. هەروەکو جەخت کرایە سەر جیاکردنەوە لەنێوان کارلێککردنی (ئیکۆلۆژی) بەمانای دیاریکراوی و کارلێککردنی کۆمەڵایەتی بەشێوەیەکی گشتی ئەمەش یارمەتی ڕوونکردنەوەی هێڵی فیکری بۆ قوتابخانەی ئیکۆلۆژی لە سۆسیۆلۆژیا دا. بەسەرکردایەتی قوتابخانەی شیکاگۆ پێشکەوتنی فیکری لە دوای یەک لە بواری توێژینەوە ئیکۆلۆژییەکان داهات کە بە ئاراستەی دیراسەکردنی دیاردەکانی لەت لەت بوونی کۆمەڵایەتی و میکانیزمی تەواوکاری لەو شارانەی کە ڕووبەڕووی گەشەی خێرا دەبوونەوە ناسرا لەگەڵ ئەوەی ئەم قوتابخانەیە بێبەش نەبوو لەناوچوونیەکی هزری لەنێوان هزرڤانەکانی. گەر بەشداریکردنەکانی (بارک) لە هزری ئیکۆلۆژی لەسەر لایەنی ژیاندۆستی دابنرێت، ئەوا شرۆڤەکانی (برگس) جەخت دەکاتە سەر لایەنەکانی ماددی و ڕاڤەکردنی چەشنەکانی بەکارهێنانی زەوی، شرۆڤەکانی (مکنزی)یە لەژێر کاریگەری ڕێچکەی ئابووری دابوو نەخاسمە ئەو نووسینەی لە کتێبەکەی لەسەر هاوسێکان و ناچوونیەکی بەهای زەوی لەنێوان ناوچە جیاوازەکانی بەهۆی کاریگەری هۆکاری کێبڕکێ نووسی. ئەمە لە کاتێکدا کە (ئاموس هارلی) هەوڵی دا فەرامۆشی جیاوازی نێوان کارلێکی ئیکۆلۆژی و کارلێکی ژینگەیی بکات لەو نووسینانەی پێشکەشی کرد کە جەختی کردە سەر گرنگی و بایەخی پێوەندی بەخێوکردن و بەیەکەوە ژیان. ئەم ڕەخنە میتۆدییانەی قوتابخانەی (متشیگان) ئاراستەی قوتابخانەی (شیکاگۆ)ی کرد بووە هۆی ڕاستکردنەوەی زۆر لە میتۆدەکانی توێژینەوەی ئیکۆلۆژی، ئەنجامەکەیشی بریتی بوو لە دەرکەوتنی زۆر لە ئاراستەی تیۆری کە بواری چوونە نێو ناوەرۆکەکەیان بە درێژی نییە. گۆڕەپانی خۆرئاوا دوورنەبوو لەم پێشکەوتنە هزریانە، بەڵام ئەوەی گۆڕەپانی خۆرئاوا جیادەکاتەوە نەخاسمە لە کۆتاییەکانی سەدەی ئێستامان (٢٠)ەم بریتی بوو لەو ململانێ هزرییە ڕادیکالی و میانڕەوییانەی نێوان هاوڕێبازانی میتۆدی مارکسی نوێ کە لەناوەڕۆکدا جەخت دەکاتە سەر هەوڵدانی ئەم مارکسییانە وەکو (بالیبار و ئەلتۆسێر و لیڤی شتراوس و مانویل کاستلر) بە پشت بەستن بەهزری (سروشتی گۆڕاو بۆ ململانێ) بۆ شیکردنەوەی گۆڕانی کۆمەڵایەتی، بەڵام لە هەمان کاتدا میانڕەوەکان هەوڵی سووڕانەوەیان لەفکری مارکسی و دابەشکردنی پێکهاتە سەرەکییەکانی لەململانێی کۆمەڵایەتی دەدا لەمیانەی بڵاوبوونەوەی ڕۆڵی شوێن و جەختکردنی ململانێ شارستانیەتەکان و سەربەستی لە فۆرمەکانی تری ململانێ وەکو لە توێژینەوەکانی (جۆن ریکسیس و روبرت مۆر) دەردەکەوێ.

لقەکانی ئیکۆلۆژیای مرۆیی

دەکرێ کایەکانی مەعریفەی فیکریی لە بواری ئیکۆلۆژیای مرۆیی بۆ ئەمانەی خوارەوە پۆلێن بکەین.

١- ئیکۆلۆژیای مرۆیی سروشتی.

٢- ئیکۆلۆژیای مرۆیی کۆمەڵایەتی.

کایەی یەکەم گرنگی دەدات بە توێژینەوەی پێوەندییەکان لەنێوان سیفەتە بایۆلۆژییەکانی مرۆڤ و ژینگەی سروشی لەمیانەی چوونی بەرەو توێژینەوەی ئەو پێشکەوتنە ئۆرگانیکییانەی کە ڕەگەزی مرۆیی لە سەدەکانی بەر لە مێژوو پێیدا تێپەڕبون، بە توێژینەوەی بۆ هەرێمایەتی و گەیشتن بە باسکردنێکی تەواو بۆ گونجانی گرووپەکان لە ژینگە لۆکاڵییەکەیان و خاسیەتە ئۆرگانیکییەکانی جەستەی بوونەوەری مرۆیی و پێوەندی هەموو ئەمە بە ژینگەی سروشتی بەخۆیەوە بینی. لێرەدا بابەتەکانی خۆ گونجان و خۆ ڕێککردن و خۆڕاهێنان و بنەمای ژینگە بۆ زەوی و کەنارەکانی فۆرمی سەرەکی تەوەرەکانی ئەم کایەیە پێک دێن. ئەم لقەش چەندان لقی تری لێ دەبێتەوە و لە گرنگترینیان (ئەنسرۆپۆلۆژیای سروشتی و ئیکۆلۆژیای سروشتی)، هەرچی کایەی ئیکۆلۆژیای مرۆیی کۆمەڵایەتییە ئەوا گرنگییەکەی دەوەستێتە سەر توێژینەوەی پێوەندییە کۆمەڵایەتییە تێکچڕژاوەکانی نێوان ژینگەی سروشتی لەلایەک و دانیشتووان و تەکنەلۆژیا و کۆمەڵگە لەلایەکی تر. ئەم کایە مەعریفییە بۆ دوو لقی سەرەکی دابەش دەبێ لەوانە (ئیکۆلۆژیای ئەنسرۆبۆلوژی) و (ئیکۆلۆژیای کۆمەڵایەتی) ئەوەی کە ئاماژەمان بۆ کرد ئەوەی لە زانکۆی شیکاگۆ پێگەیەنرا دوا بەدوای یەکدا هاتنی چەندین توێژینەوە کە جوڵان دانیشتووان و شوێنی تاکەکانی کۆمەڵەکانی کردە ئامانجی خۆی، هەروەها دیاردە و پرۆسە ئیکۆلۆژییەکانی لەشار بە جیاوازی وێنە و لەگەڵ فۆرمەکانیان وەکو گلۆربوونەوە و دوورکەوتنەوە و دابڕان و بەرانبەرکێ و بەدوای یەک داهاتن و هاوکاری و ململانێ بۆ توێژینەوە وەرگرتبوو تا شار بەڕای ئەم زانایە (روبرت بارک) بوو بەکاریگەریەک بۆ لێ توێژینەوەی ڕەفتاری مرۆیی بە گوێرەی بۆچوونی زانای ناوبراو. بە گشتی دەتوانین بوارە گرنگەکانی ئیکۆلۆژیای مرۆیی بەم شێوە کورت بکەینەوە.

أ- توێژینەوەی ڕێکخستنی کۆمەڵایەتی کە خۆی لە

دابەشبوونی نیشتەجێبووەکان بۆ هاوڵاتیان (یا دانیشتووان) و دەزگاکان لە ناوچە سنووردارەکان بەشێوەیەکی تر لە چوارچێوەی کۆمەڵگەی لۆکاڵی یا کۆمەڵەیەک لە کۆمەڵگە لۆکاڵییەکان دەبینێتەوە.

ب- توێژینەوەی هەژموونی ئیکۆلۆژی کە خۆی لە هەر لایەکی دینامیکی و وەزیفی بۆ پێوەندییە شوێنییەکان دەبینێتەوە.

ج- دیاردەی بەدواداچوون بەدوای یەک داهاتن کە گۆڕانە زەمەنییەکانی کۆمەڵگەی لوکاڵی وەسف دەکات.

دەتوانین بەگشتی بایەخەکانی ئیکۆلۆژیای مرۆیی کۆمەڵایەتی لە توێژینەوەی پێوەندییەکانی نێوان مرۆڤ و ژینگەکەی وەستانی لەسەر ئاستی کارلێکردنی لەگەڵ ڕەگەزەکانی ژینگە و ئاڵوگۆڕی کاریگەرییەتی لەنێوان مرۆڤ و ژینگەکەی کۆبکەیتەوە. ئەم کارلێکردنەش دەرکەوتنی چەشنەکان و شێوازەکانی هزر و کاری مرۆیی بۆ قۆستنەوەی سروشت و پاشان توێژینەوە لە چاوکردنی ئەو شێوازانە و پێشخستنیان دەگرێتە خۆ. دەکرێ توێژینەوەی پێوەندییە ئیکۆلۆژییەکان لە دوو ڕووەوە وەربگرین؛ یەکەمیان توێژینەوەیەکی وەسفی کۆمەڵایەتی و وێناکردنی وەکو خۆی لەکاتێکی دیار، ڕووی دووەمی توێژینەوەیەکی دینامیکی بەدواییەکدا هاتووە پەیوەستە بە ژیانی کۆمەڵایەتی لەگۆڕانی نێوان زەمەنێک و یەکێکی تر و ئەوەی لەم گۆڕانە دەکەوێتەوە لە بونیادی کۆمەڵایەتی و وەزیفییەکانی بەدرێژایی زەمەن. ئیکۆلۆژیا تەنیا گرنگی بە توێژینەوەی بەرسڤی ژینگە یا ئەو پەرچە کردانەی کە دەرەنجامی لێکخشاندنی کارلێکردن لەگەڵ ژینگەیە نادات، بەڵکو سەرەڕای ئەوە گرنگی دەدات بە دابەشبوونی پێکهاتە وەزیفە کۆمەڵایەتییەکان لەگەڵ توێژینەوەیەکی پێوەندییە ڕاستەوخۆ و ناڕاستەوخۆکانی کە لە نێوان ئەندامانی یەک کۆمەڵە سەرهەڵدەدەن، هەروەها لەنێوان گرووپی جیا، لەگەڵ جەختکردنە سەر سروشت و گرنگیدان بە دابونەریت لە کۆنترۆڵی ڕەفتاری تاکی کۆمەڵایەتی.

ئیشکالیەتی ڕێکخستن و بونیادی (کۆمەڵایەتی و ئیکۆلۆژی)

دیالکتیکی بەردەوامی نێوان زانایانی ئیکۆلۆژی سەبارەت بە جیاوازی نێوان سیستەی ئیکۆلۆژی و سەراپای سیستمە کۆمەڵایەتییەکان یا دانانی وەکو سیستمێکی لاوەکی لەم سیستمانەی بوونەتە سەنتەر لەنێوان چەمکی کۆمەڵایەتی و ئیکۆلۆژییەکانی تر ئەمەش هەر لەبەربوونی هەندێک ڕوانگەی تیۆری لەسەر بیرۆکەی جیاوازی نێوان کارلێککردنی ئیکۆلۆژی و کارلێککردنی کۆمەڵایەتی لەلایەک و درێژکردنەوەی کاریگەریەتی لەسەر چەمکەکانی تر لە بواری ئیکۆلۆژی گرنگترین بابەتێک کە پێویستە یەکلایی بکرێتەوە بەر لەچوونە نێو تێگەیشتنی چوارچێوە ئیکۆلۆژییەکان بۆ مامەڵەکردن لەگەڵ مرۆڤ ئەویش جیاکردنەوەی نێوان چەمکەکان ڕێکخستنی و بونیادە لە هەردوولایەنی ئیکۆلۆژی و کۆمەڵایەتی. ئەگەر ڕێکخستنی کۆمەڵایەتی تێرمێکی ئاماژە بۆ چەشنێکی جێگیری ڕێژەیی لە دابەشکردنی کۆمەڵایەتی و چالاکییە جیاجیاکان لەناو کۆمەڵگە یا لە گرووپ» ئەوا ڕێکخستنی ئیکۆلۆژی تێرمێکە ئاماژە بۆ دابەشکردنی بوونەوەرە زیندووەکان و واقیعی شوێنی دەکات لە چوارچێوەی ناوچە یا شوێنێکی دیار لە ئەنجامی هەوڵ بۆ وەدیهێنانی داخوازییە فسیۆلۆژییەکان. بە دەربڕینێکی تر ئەوا ڕێکخستنی کۆمەڵایەتی ئاماژە بۆ ئەو شێوازانە دەکات کە ڕێکخستنی یا بەرزەفتکردنی ڕەفتار، دەتوانرێ تێبینی بکرێ کە ئەم ڕێکخستنە دەوەستێتە سەر بارودۆخی کۆمەڵایەتی کە تاکەکان لەژێر سایەیدا دەژین، بەڵام ڕێکخستنی ئیکۆلۆژی دەرئەنجامێکی کۆتایی کارلێککردنی ژمارەیەک لە خاسیەتی شوێن و هێزی ئابووری و کولتوورییە کە لە شوێنێکی دیار چالاک دەبێ و دەدرێتە دەست کیان و کۆبوونەوەکان و ڕەفتارییەکان بەم شێوە کۆمەڵگەیەکی لۆکاڵی جیا دەکاتەوە لە یەکێکی تر. لێرەدا دەردەکەوێ کە ڕەگەزەکانی ڕێکخستنی کۆمەڵایەتی جیاوازن لە ڕەگەزەکانی ڕێکخستنی ئیکۆلۆژی، لە کاتێکدا ڕەگەزەکانی ڕێکخستنی کۆمەڵایەتی ڕەگەزی کۆمەڵایەتی ڕوونن لە دابینکردنی پێوەندی کۆمەڵایەتی لەنێوان ژمارەیەکی زۆری تاکەکان و دابینکردنی باوەڕی هاوبەشەکییان پێ دەگرێ و ڕەفتاریان یەک دەخا. ڕەگەزەکانی ڕێکخستنی ئیکۆلۆژی ڕەگەزی نیمچە سۆسیۆئیکۆلۆژین واتە لەسەر دوو ستوون هەڵدەکەوێ یەکێکیان کۆمەڵایەتی ڕووت و ئەویتریان نیمچە کۆمەڵایەتییە، گومانی ناوێ ڕێکخستنی ئیکۆلۆژی بەردەوام، دۆخێکی جێگر و چەسپاو نییە، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا دۆخێکی تەواو پڕ جێگیر نییە واتە ئەم ملکەچی کاریگەرێتی کات و شوێنە. بەمانایەکی تر ئێمە ناتوانین هەر فۆرمێک لە فۆرمەکانی ڕێکخستنی ئیکۆلۆژی بخوێنینەوە تەنیا لە چوارچێوەی شوێن (ئیکۆلۆژی) و لەنێو ڕەهەندی کاتدا (ئیکۆلۆژی) نەبێ. لەبەر ئەوە ڕێکخستنی ئیکۆلۆژی بارێکی وەستاو و جێگیری نییە، بەڵکو ملکەچە بۆ هەردوو فاکتەری کات و شوێن، ئەوا چەمکی بونیادی ئیکۆلۆژی زیاتر دەربڕینە لە حاڵەتی وەستاو و جێگیر لە ماوەیەکی دیاریکراو. بۆ ئەوەی بابەتێکی تێکچڕژاو لەنێوان هەردوو چەمکی بونیادی کۆمەڵایەتی و بونیادی ئیکۆلۆژی

یەكلابكەینەوە، بێگومان لە پێشەكی دەبێ بڕیاری ئەوە بدەین بونیادی كۆمەڵایەتی ئاماژە بۆ تۆڕی ئەو پێوەندییە كۆمەڵایەتییانە دەكات كە لەنێوان ئەندامانی كۆمەڵگەدا هەیە، لەوكاتەی چەمكی بونیادی ئیكۆلۆژی ئاماژە بۆ ئەو پێوەندی و هەڤبەندییە كۆمەڵایەتییانە دەكات كە لە ئەنجامی كارلێككردنی شوێن دەكەوێتەوە. واتە ئەمە ڕاستەوخۆ ئاماژە بۆ ئەو پێوەندییە كۆمەڵایەتییانە دەكات كە لە كارلێكردنی نێوان مرۆڤ و شوێن سەرهەڵدەدەن واتە (پێوەندییە كۆمەڵایەتی و ئیكۆلۆژییەكان) بونیادی ئیكۆلۆژی ئەم وێنەیەیە كە كۆمەڵگە تیایا لەمیانەی هەڤبەندی چەشنەكانی چالاكی و چالاكییە مرۆییەكان و دابەشكردنە چەشنیەكانی ئەم چالاكیانە دەینوێنێ. بە دەربڕینێكی ورد بونیادی ئیكۆلۆژی جگە لە ڕێكخستنی دووبارە بووەوەیە بۆ چالاكی و ئەكتیڤە مرۆییەكان وەكو (ئەكتیڤی دانیشتوان، كار، خۆشی) هیچی تر نییە، بەم ڕێكخستنە دووبارەبوەوەی سیفەتی فۆرمەكانی وەرگرت كە لەلایەن خۆیەوە تا ئەندازەیەكی گەورە ئەمەی پێچەوانە كردەوە لە ڕێكخستنە دووبارەبووەوەكەی بۆ بەكارهێنانی پڕاوپڕی شوێن. كەواتە بونیادی ئیكۆلۆژی ئاماژە بە ڕێكخستنی یەكەكانی زەوی و دانیشتووان و چالاكییەكانی تر لەكیانێك كە دەتوانرێ بە ڕوونی دیاربكرێ ئەدا لەمیانەی كارلێكردن باوی نێوان دانیشتووان خۆیان و لەنێو ئەم ناوچانەی تیایا ئەژین، زۆر كات چەمكی بونیادی ئیكۆلۆژی هاو واتای چەمكی بونیادی شوێن دەكات، بەڵام جیاوازی نێوانیان كە خۆی لە بونیادی شوێن بەدی دەكات ئاماژە بۆ سیستەمەكانی بەكارهێنانی زەوی دەكا وەكو ئەوەی بەرچاوە، لە هەمان كات چەمكی بونیادی ئیكۆلۆژی بە واتای هەموو ڕێكخستنە شوێنی و ڕەفتارییەكان دەكا بە هەر دوو شێوە دیار و شاراوەكەی.

سەرچاوەكان:

١- د. قيس النوري، طبيعة المجتمع البشري، ج١، مطبعة الاداب، النجف الاشرف، (١٩٧٠)، ص٢٣٣.

٢- ب. ف سكيز، تكنلوجيا السلوك الانساني، سلسلة عالم المعرفة، ت. د. عبدالقادر يوسف و محمد رجاالدريني، المجلس الوطني للثقافة والفنون والاداب، الكويت، ١٩٨٠، ص١٩.

٣- مصطفى كمال طلبه، انقاذ كوكبنا، مركز دراسات الوحدة العربية، بيروت (١٩٩٥)، ص٣٣-٤٤.

٤- د. احمد الخشاب، التفكير الاجتماعي، دارالنهضة العربية، بيروت، (١٩٨١)، ص٤٢٦، انظر.

Barnes. H. E introduction to the history of Society. The univarsity chicago press, chicago, 1948, p. 48.

٥- السيد عبدالعاطي السيد، الانسان والبيئة، دارالمعرفة الجامعية، الاسكندرية، (١٩٩٨)، ص١٢٨.

٦-زاهد روسان، السببية والحتمية عند ابن خلدون، المجلة العربية للعلوم الانسانية، عدد ٣٧، مجلد. ١٠، (١٩٩٠)- ص٩٨-٩٩.

٧- د. السيد عبدالعاطي السيد، المصدر السابق، ص٣٣.

٨- نيقولا تماشيف، نظرية علم الاجتماع، طبيعتها و تطورها، ت/ محمود عودة واخرين، دارالمعرفة الجامعة، الاسكندرية، (١٩٩٠)، ص٢٥.

٩- رشيد أحمد و محمد سعيد العباريني، البيئة و مشكلاتها، سلسلة عالم المعرفة، المجلس الوطني للثقافة و الفنون و الاداب الكويت (١٩٧٩)، ص٢٥.

١٠-د. طارق أحمد محمود، علم و تكنلوجيا البيئة، مطبعة جامعة الموصل، ١٩٨٨، ص١٢.

11- A. G. Tansley, Introduction to the Plan ecology, London-1946. P.207.

١٢- السيد عبدالعاطي السيد، ص١٩.

١٣- المصدر نفسه، ص٤.

١٤- رشيد الحمد محمد سعيد العباريني، المصدر السابق، ص٧٢.

15-The New Eneyclopedia Britanica, Vol.6, London, P. 197

١٦- شارلس هەرس و ثويك (علم البيئة و نوعية بيئتنا)، ت نجيب صالح و زملائه، مطبعة جامعة الموصل، ١٩٨٤، ص٢٠٤.

١٧- د. احمد ابوزيد، ازمة البيئة، مجلة عالم الفكر، المجلد السابع، العدد الرابع، ١٩٧٧، ص٢٥.

18- G. Gurvitch and w. Moore, (Twentieth Centary Sociology)ed The Philofophical library, New York.1945, P468.

19- Quiny, James, A., (urban Sociology) American book Co-New York, 1955. PP.157-162.